

UOT 004:330.1

DOI: 10.25045/jpis.v11.i1.04

Əliquliyev R.M.¹, Əliyev Ə.Q.²

^{1,2}AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

¹r.alguliev@gmail.com, ²alovsat_qaraca@mail.ru

İQTİSADİ İNKİŞAFIN İNKLÜZİVLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN FORMALAŞMASI SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Daxil olmuşdur: 09.09.2019. Düzəliş olunmuşdur: 15.10.2019. Qəbul olunmuşdur: 04.11.2019.

Hazırkı dövrün kompleks təhlili cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasında və onun qiymətləndirilməsində bəzi ziddiyyətlərin olmasını göstərmişdir. Bu ziddiyyətlər cəmiyyət həyatının daha vacib sahələrinə diqqət yetirməyi tələb etmişdir. Təqdim olunan iş də iqtisadi inkişafın inklüzivlik xüsusiyyətlərinin təhlili, onun formalaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və yüksəldilməsinin metodoloji problemlərinin tədqiqi haqqındadır. Məqalədə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın yeni inkişaf meylləri və istiqamətləri kontekstində onun inklüziv inkişafının əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. İqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsi üçün onun elmi-nəzəri əsaslarına yeni baxışın zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Bu istiqamətdə inklüziv inkişaf problemləri üzrə mövcud elmi-tədqiqat işlərinin analizi aparılmışdır. Cəmiyyətin inklüziv inkişafını xarakterizə edən çoxsəviyyəli indikatorlar və subindekslər sistemi təklif olunmuşdur. İndikatorlar sisteminə kompleks yanaşma əsasında həm mikro səviyyədə mövcud olan statistik informasiya, həm də hesabatlara birbaşa daxil olmayan göstəricilər əlavə edilmişdir. Inklüziv cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşması səviyyəsinin milli və beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Azərbaycanda milli inklüziv inkişaf indeksinin formalaşdırılmasına və inkişafın inklüzivliyinin beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsinə diqqət yetirilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində inklüzivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları şərh olunmuş və metodika işlənmişdir. Beynəlxalq səviyyədə təklif olunan metodikalardan əhatəlilik baxımından xeyli dərəcədə fərqlənən bu metodika vasitəsilə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inklüzivlik səviyyəsi daha effektiv hesablanı bilər. İqtisadi inkişafın inklüzivlik səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edən amillər göstərilmiş və bəzi tövsiyələr verilmişdir. Həmin tövsiyələrin nəzərə alınması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: *iqtisadi inkişafın inklüzivliyi, iqtisadi artım, inklüzivlik səviyyəsi və indeksi, inklüzivlik göstəriciləri, inklüzivliyin qiymətləndirilməsi, inklüzivlik problemləri.*

Giriş

Qabaqcıl ölkələrin əsas inkişaf istiqamətləri informasiya və biliklər iqtisadiyyatının formalaşmasına yönəlmişdir [1, 2]. Beynəlxalq tendensiyalara müvafiq olaraq biliklər cəmiyyətinin və iqtisadiyyatının formalaşmasında bütün vətəndaşların, xüsusilə də maddi və fiziki cəhətdən daha çox müdafiyyə ehtiyacı olanların maraqları nəzərə alınmalıdır. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat cəmiyyət üzvlərinin hər birinin fəaliyyətindən asılıdır. Bilikli, təhsilli və bacarıqlı vətəndaşlar ölkənin inkişafına, rifah və əmin-amanlığına daha çox fayda verə bilərlər. Cəmiyyətdə inkişafın inklüzivlik səviyyəsinin yüksəldilməsində ən müasir innovativ texnologiyalardan maksimum yararlanmaq mühüm məsələ hesab olunur [3]. Bu prosesin idarə olunması üçün onun xüsusiyyətlərinin təhlili, formalaşma səviyyəsinin ölçülməsi və müqayisəli qiymətləndirilməsi problemlərinin tədqiqi və metodoloji əsaslarının işlənilməsi çox aktualdır və xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Problemin qoyuluşu

Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inklüzivliyinə, xüsusilə, cəmiyyətin müəyyən fiziki məhdudiyəti olan üzvlərinin işləyə bilməsi, təhsil alması, idarəetmə proseslərində iştirak etməsi, normal əmək haqqı alması, normal yaşaması, tibbi yardım alması, özünü müdafiə edə bilmək, bir

sözlə cəmiyyətə inteqrasiya oluna bilməsi kimi bir çox kompleks xarakterli məsələlər aiddir [4]. Bu məsələlər ayrı-ayrılıqda inklüziv təhsil, inklüziv elm, inklüziv tibb, inklüziv mədəniyyət, inklüziv ədəbiyyat, inklüziv mətbuat, inklüziv idman və s. kimi müvafiq inklüziv inkişaf istiqamətində həll olunur [5]. Hər sahənin də məxsusi normativləri, texnologiyaları, texniki vasitə və mexanizmləri vardır. Ayrıca götürülmüş problemlər həmin problemin aid olduğu sahənin inklüzivlik səviyyəsindən asılı olaraq həll edilir. Sahə inklüzivlikləri isə daha çox iqtisadiyyatın və cəmiyyətin ümumi inklüzivliyindən asılıdır.

İqtisadiyyatın inklüzivliyi real iqtisadi sahələrdə inklüzivliyin artmasına səbəb olmaqla yanaşı Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmnin artmasına səbəb olur. Dövlət səviyyəsində isə institusional mexanizmlər, inklüziv normativlər, inklüziv infrastruktur, inklüziv idarəetmə vasitələri işlənir və qəbul edilir. Bunlar isə fərdi, müəssisə, regional, sahə və ümumdövlət səviyyəsində inklüziv idarəetmə proseslərinə müsbət təsir edir və cəmiyyətin ümumi inklüzivlik səviyyəsini yüksəldir [6].

Hazırda ölkədə milli iqtisadi inkişafın inklüzivlik səviyyəsini təhlili, qiymətləndirilməsi və onun yüksəldilməsi problemlərinin həlli bir neçə mərhələdə və aspektdə həyata keçirilə bilər. İlk olaraq inklüziv aspektdə iqtisadiyyatda yeni inkişaf meylləri və istiqamətləri təhlil olunmalıdır. Həmin meyllərlə qarşılıqlı əlaqədə olan cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inklüziv inkişafının əhəmiyyətliliyi əsaslandırılmalıdır. Inklüziv cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşması səviyyəsini regional-sektorial, milli və beynəlxalq qiymətləndirilməsi məsələlərinin mahiyyəti şərh edilməlidir. Qiymətləndirmələrin aparılması üçün zəruri olan göstəricilər müəyyənləşdirilməlidir. Həmin göstəricilər qruplaşdırılmalı və müvafiq subindekslər işlənilməlidir. Eyni zamanda iqtisadi inkişafın inklüzivlik səviyyəsini yüksəldilməsinə təsir edən amillər araşdırılmalıdır.

Perspektiv tədqiqatlarda inklüzivlik səviyyəsini yüksəldilməsi üzrə tövsiyələr işlənilməli və onun təhlükəsizliyinin təmini üçün tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir. Bunlarla yanaşı inklüziv iqtisadiyyatın kiber təhlükəsizliyi istiqamətləri və texnologiyaları tədqiq edilməlidir. Eyni zamanda inklüziv rəqəmsal iqtisadiyyat sektorlarında informasiya təhlükəsizliyi üzrə müvafiq baza texnologiyaları konkretləşdirilməlidir.

Göstərilən aspektləri nəzərə almaqla iqtisadi inkişafın elmi-nəzəri əsaslarına yeni baxış işlənilməlidir. Inklüziv inkişaf problemləri üzrə tədqiqat işlərinin analizi nəticəsində inklüziv cəmiyyətə müvafiq əlverişli biznes mühiti yaradılmalıdır. Cəmiyyətin inklüziv inkişafında rəqəmsal innovasiya mühitinin formalaşması məsələləri tədqiq edilməlidir. Ölkədə milli inklüziv inkişaf indeksinin formalaşdırılması üçün müasir iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alan müvafiq metodologiya işlənilməlidir. Inklüzivlik səviyyəsini yüksəlməsinə təsir edən amillər araşdırılmalı və müvafiq tövsiyələr hazırlanmalıdır.

Tədqiqat prosesində sistemli yanaşma və təhlil metodlarından istifadə etməklə baxılan məsələlər bir-biri ilə uzlaşdırılmalıdır.

İqtisadi inkişafın elmi-nəzəri əsaslarına yeni baxışların zəruriliyi və inkişaf etdirilməsi istiqamətləri

Artıq yaşadığımız müasir dövr qlobal maraqların, prioritetlərin bütün ölkələr tərəfindən qəbul olunmasını qaçılmaz etmişdir. Məlum olan iqtisadi sistemlər və onların əsaslandığı iqtisadi nəzəriyyələr müasir dövrün tələblərinə heç də tam cavab verə bilmir [7, 8, 9]. Bu isə iqtisadiyyatın elmi-nəzəri əsaslarına yeni baxışı zərurətə çevirmişdir.

Hazırkı formalaşmış ictimai fikrə görə mövcud iqtisadi nəzəriyyələr bir çox iqtisadi prosesləri izah edə bilmir. Bu mənada iqtisadçı alim və mütəxəssislər 1970-ci illərdən başlayaraq iqtisad elminin (ekonomiksin) gələcəyini müzakirə edirlər. Məsələ ondadır ki, bütün iqtisadi dərslilər bəzən elə fərziyyələr və nəzəriyyələr üzərində qurulmuşdur ki, onlar real həyatda yerinə yetirilə bilmir. Odur ki, iqtisad elmini miflərdən və illüziyalardan xilas etmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda elə iqtisadi proseslər və reallıqlar vardır ki, nəzəriyyələrdə bu məsələlərə baxılmır. 1991-2015-ci illərdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) məlumatına görə kölgə

iqtisadiyyatının həcmi dünyanın 158 ölkəsi üzrə bütün iqtisadiyyatın 32%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq həmin problem elmi-tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tələb-təklif qanununun real proseslərə təsir edə bilməməsi, informasiya xarakterli əmtəənin qiymətinin subyektiv faktorlardan çox asılı olması, rəqəmsal məhsul və xidmətlərlə bağlı qiymətqoyma problemləri və s. kimi bir çox hallar da elmi cəhətdən normal izah oluna bilmir [10].

21-ci əsrin başlanğıcında baş verən qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın əsl səbəbini və ondan çıxış yollarını ənənəvi iqtisadi nəzəriyyələr göstərə bilmədi. İqtisad elminin müasirlikdən geri qalması özünü daha çox bitkoin kriptovalyutasının 2009-cu ildən başlayaraq yayılması prosesinin elmi şərhini verə bilməməsində göstərdi. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, bir çox elmi məktəblərin nümayəndələri ənənəvi iqtisadi nəzəriyyələri qəbul etmək istəmirlər [11]. İqtisad elmi sanki baş vermiş hadisələrin əsaslandırılmış şərhini ilə məşğul olur. Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı dövrlərdə uğurlu, dövrün tələbi ilə səsleşən nəzəriyyələr də olmuşdu (Keynsçilik, monetarizm). Prinsipcə böhranlardan sonra iqtisadi nəzəriyyələr ciddi inkişaf üçün stimula əldə edir. Ancaq 2007-2009-cu illərin qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı ciddi bir nəzəriyyəyə gətirib çıxarmadı.

Qeyd olunmalıdır ki, kapitalizmin yaranması ilə müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmağa başlayan iqtisadiyyat elminin XIX əsrdə inkişafı marksizm, marjinalizm, neoklassik nəzəriyyələrlə, XX əsrdə isə keynsçilik, neoliberalizm, monetarizm, institusionalizm kimi iqtisadi nəzəriyyələrlə bağlı olsa da, son illərdəki iqtisadi proseslərin elmi şərhini vermək kifayət qədər çətinləşmişdir.

Hazırkı dövrdə mövcud nəzəriyyə və metodologiyaların çoxluğuna baxmayaraq, müasir dövrün İnformasiya iqtisadiyyatı nəzəriyyəsini, onun elmi-nəzəri əsaslarını və metodoloji problemlərini tam formalaşmış hesab etmək olmaz. Araşdırmalar təsdiq edir ki, İnformasiya iqtisadiyyatının formalaşmasının texnoloji, institusional, humanitar aspektdən müvafiq inkişaf konsepsiyaları nəzəriyyələri işlənilməlidir [12]. İnformasiya və biliklərə əsaslanan yeni iqtisadiyyatın formalaşmasının elmi-texnoloji istiqamətləri tədqiq olunmalıdır. İnformasiya iqtisadiyyatının sektorial, funksional, regional formalaşması xüsusiyyətləri və inkişaf tendensiyaları metodoloji aspektdən müəyyən edilməlidir. İKT bazasında spesifik iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişaf məsələləri araşdırılmalıdır. Yeni iqtisadi şəraitdə innovativ ticarət və ödəniş texnologiyalarının tətbiqi modelləri və mexanizmləri inkişaf etdirilməlidir [13].

İnformasiya iqtisadiyyatının əsas bazası hesab olunan İKT sektorunun, yüksək texnologiyaların və elm-texnologiya tutumlu sahələrin inkişafını stimullaşdıran və tənzimləyən mövcud normativlər, mexanizmlər, qanunlar, metodikalar, konsepsiya və strategiyalar da müasir İnformasiya iqtisadiyyatının və onun sektorlarının institusional, elmi-nəzəri əsasları və metodoloji inkişaf bazası hesab oluna bilər [14].

Bunlarla yanaşı qeyd etmək zəruridir ki, informasiya iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin yenidən işlənməsinə, mövcud olan nəzəriyyələrin müasir tələblərə, problemlərə cavab verə bilməyən hissələrinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. “Yaşıl” inkişafa, inklüzivliyə, rəqəmsallaşmaya, bilik və texnoloji əsaslı sahibkarlığa normal şərait yaradan, cəmiyyətin formalaşmasına, həm indiki, həm də gələcək nəsillərin qayğısına qalan, dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulmasına və həmin aspektdə yaranan problemlərin həllinə yol göstərə bilən yeni iqtisadi nəzəriyyələr, konsepsiyalar, inkişaf proqramları və strategiyaları işlənilməlidir [15].

[16]-da da resurs əsaslı iqtisadiyyatın artıq nə praktiki, nə də nəzəri cəhətdən cəmiyyətin mövcud problemlərinə cavab verə bilmədiyi qeyd olunur. Çıxış yolu kimi dayanıqlı və inklüziv inkişaf konsepsiyasının işlənilməsi göstərilir. Dayanıqlı inkişaf balanslaşdırılmış şəkildə ekoloji, iqtisadi və sosial məqsədlərin qarşılıqlı əlaqədə olmaqla nəzərə alınmasıdır. Bu halda həm indiki, həm də gələcək nəsillərin həyatı tələbatları normal şəkildə yerinə yetirilmiş olur və cəmiyyətin ən kəskin böyük ziddiyyətləri dövlət səviyyəsində həll olunur. Bu zaman unutmamaq olmalıdır ki, yaşıl texnologiyaların tətbiqi nəticəsində alınan iqtisadi artım dayanıqlı inkişafın bir hissəsi olaraq tamamilə onu əvəz etmir. Inklüziv inkişaf konsepsiyasında qeyd olunur ki, qlobal iqtisadiyyatın vəziyyəti iqtisadi artımın dayanıqlılığını və vətəndaşların rifahını təmin etmə qabiliyyəti ilə ölçülür. Yeni dövrdə ölkələrin qlobal rəqabətqabiliyyətlilik indeksi sosial və ekoloji komponentləri də nəzərə almaqla formalaşdırılır.

İnklüziv inkişaf problemləri üzrə tədqiqat işlərinin analizi

Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inklüziv inkişafının mövcud elmi-nəzəri əsasları və texnoloji xüsusiyyətləri 2019-cu ilin əvvəllərinə qədər yüksək səviyyəli elmi bazalara, xüsusən “Web of Science” bazasına daxil olan əsas elmi məqalələr əsasında təhlil olunmuşdur. [17]-də göstərilir ki, inklüziv inkişafa çoxları siyasi yanaşmalar əsasında iqtisadi artımla sosial aspektlərin sintezi kimi baxır. Ancaq inklüziv inkişafa ümumi dövlət siyasətinin sosial rifaha, təbii eko sistem xidmətlərinin formalaşmasına, iqtisadi inkişafda maraqlı vətəndaşların iştirakına nail olmağa yönləndirilməsi kimi də baxmaq olar. [18]-də inklüziv inkişafda multidissiplinar yanaşmalara önəm verilərək hesab olunur ki, sosial ekoloji inklüzivlik sosial-iqtisadi və təbii resurslara münasibətdə daha çox ədalətli hüquqi müdafiyyəyə fokuslanmalıdır.

[19]-də sosial mübarizə inkişafın mənbəyi kimi tədqiq olunur. [20]-də dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə inklüziv inkişafın qarşılıqlı əlaqələri şərh edilmişdir. [21]-də inklüziv inkişaf üçün strateji idarəetmənin əhəmiyyəti və onların əlaqələri şərh olunur. [22]-də robototexnika, avtomatlaşdırma, 3D-nəşr, nanotexnologiya, yeni materiallar kimi innovasiyaların əmək məhsuldarlığına ciddi təsir aspektləri araşdırılmışdır.

Bir çox tədqiqat işlərində inklüziv inkişafın regional aspektlərinə və problemlərinə baxılmışdır. [23]-də inklüziv yaşıl artım iqtisadi inkişafı, sosial ədaləti, ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən dayanıqlı inkişaf vasitəsi kimi təqdim edilmişdir. Müəllif inklüziv yaşıl iqtisadi artıma təsir edən əsas faktorları araşdırmışdır.

[24]-də Çinin 11 əyalət və şəhərində inklüziv artımın müxtəlif aspektlərdən ölçülməsi (yaşayış, potensial, inkişaf, azadlıq, imkanlar) üçün göstəricilər sistemi işlənmişdir. [25] Çində inkişafın inklüziv strategiyasına və onun regionlardakı təsirinə həsr olunmuşdur. [26]-də göstərilir ki, müasir dövrdə inklüziv inkişaf hibrid sahə kimi kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatları arasında əməkdaşlıq üçün eksperimental platforma yaradır. [27]-də hesab olunur ki, zəruri proqnoz məlumatlarından istifadə innovasiya sistemlərinin daha çox inklüziv olmasına imkan yarada bilər. [28]-də BRİKS (Brazil, Russia, India, China, South Africa -BRICS) ölkələrində (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika Respublikası) inklüziv inkişafda innovasiyaların rolu və dövlət siyasətinin əsasları təhlil olunmuşdur. [29] Bolqarıstan, Xorvatiya, Estoniya, Macarıstan, Polşa, Rumıniya və s. kimi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində inklüziv iqtisadi artım problemlərinə həsr olunmuşdur.

[30] mobil telefon vasitəsilə pullu xidmətlərin istifadəsinin inklüziv inkişafda müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. [31]-də Cənub-Şərqi Asiyada inklüziv innovasiyaların inkişafında regional koordinasiya mexanizmlərinin rolu araşdırılmış və onların təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra istiqamətlər göstərilmişdir.

İnklüziv inkişaf problemləri bir qayda olaraq həm ümumilikdə, həm də ayrı-ayrı sahələr və regionlar timsalında araşdırılır. Ukraynanın istehlak kooperasiyası sisteminin inklüziv aspektdə inkişafı məsələlərinə [32]-də baxılmışdır. [33]-də iqtisadi böhran şəraitində Ukrayna regionlarının inklüziv inkişafının dayanıqlılığı məsələləri təhlil olunmuşdur.

[34] Rusiyada inklüziv cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşmasında sənayenin inkişaf faktorlarına həsr olunmuşdur. İşdə ölkə sənayesinin inkişaf faktorlarının müəyyənəşdirilməsinin metodoloji istiqamətləri təklif olunmuşdur. Rusiyada inklüziv inkişaf indeksinin təhlilinə həsr olunan [35]-də göstərilir ki, bu cür inkişafın nəzəri əsaslarını həm xarici alimlərin işləri, həm də Dünya İqtisadi Forumunun, Beynəlxalq Bankın qiymətləndirmə metodları və tövsiyələri təşkil edir. Məqalədə vurğulanır ki, inklüziv inkişaf dünya ictimaiyyətinin, o cümlədən BMT-nin əsas prioritetlərindən biri hesab olunur. Bu sahə üzrə minlərlə alim, dövlət və vətəndaş təşkilatları məşğuldur. Ona görə də hesab etmək olar ki, ölkədə də inklüziv inkişaf üzrə milli strategiyanın yaradılması istiqamətində müvafiq addımlar atılmalıdır.

İnklüzivlik probleminin formalaşma mərhələləri

İnklüzivliyin yüksəldilməsi məsələsinin həlli mahiyyətə o demək deyildir ki, cəmiyyətdə

varlılar öz sərvətlərini kasıblara paylamalıdır. Əsas məsələ odur ki, cəmiyyətin bütün üzvləri əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, firavan yaşaması üçün zəruri vəsaiti qazanmaq imkanına malik olmalıdırlar. Cəmiyyətdə inklüzivlik səviyyəsinin artması bir çox vacib sahələrdə bilavasitə inklüzivliyə diqqət yetirilməsinin nəticəsində baş verir.

İnklüziv cəmiyyət ideyası, əslində heç də lap yeni bir nəzəri baxış deyildir. Belə ki, tarixən mövcud olmuş və hazırda da bir çox ictimai-siyasi hərəkətlərin və qurumların əsas ideyası, prinsipi olan V.İ. Leninin sosializm və kommunizm ideyaları özündə bir çox inklüzivlik elementlərini əks etdirirdi. Belə ki, sosialist sisteminin əsas şüarı hesab olunan “hər kəsdən qabiliyyətinə, hər kəsə əməyinə görə”, eləcə də kommunizm şüarı olan “hər kəsdən qabiliyyətinə, hər kəsə tələbatına görə” prinsiplərinin birinci hissəsinin, yəni “hər kəsin qabiliyyətinin” reallaşdırılması imkanları və mexanizmləri olmalıdır. Əvvəllər bu ideyalar utopik xarakter daşıyırdı. Bu imkanlar yalnız son dövrlərdə, qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində reallaşdırılmağa başlamışdır. Başqa bir siyasi-iqtisadi sistem olan sırf kapitalizm şəraitində isə işləməyən, işləyə bilməyən yaşamağı, başqa sözlə sosial müdafiə mexanizmləri mümkün olmaya bilərdi. Odur ki, hesab etmək olar ki, cəmiyyətin inklüziv inkişafını hər iki ictimai-siyasi-iqtisadi sistemin – həm kapitalizmin, həm də sosializmin müsbət xüsusiyyətlərindən və yeni dövrün innovativ texnologiyalarından bəhrələnməklə təmin etmək olar.

Tarixən insanlar yaratmış olduqları sərvəti toplayıb gələcək üçün saxlamağa çalışırlar. Onlar sabahkı günə, gələcəyə təminatlı olmaq istəyirlər. Sosial dövlət öz vətəndaşlarının maddi-mənəvi tələbatlarının tam dolğun və daimi olaraq ödənilməsinə çalışır. Sosial sığorta və sosial təminat sistemləri effektiv şəkildə elə formalaşdırılır ki, vətəndaşlar daha azad, firavan, etibarlı şəkildə yaşasınlar. Ənənəvi kapitalizm dünyasına xas olan varlıların daha da varlanması, kasıbların daha da kasıblaşması prosesi müasir dünyada qəbul olunmazdır. Cəmiyyət üzvlərinin maddi imkanlarına görə kəskin şəkildə qütbləşməsi yolverilməz haldır. Belə proseslərə qarşı qlobal miqyasda mübarizə aparılır, mexanizmlər işlənir. Müasir İnformasiya cəmiyyəti belə mexanizmlərin işlənilməsi üçün böyük imkanlara malikdir.

İnklüzivliyin yüksəldilməsi nəticə etibarilə sosial yük deyil, dəyər yaratmaq vasitəsidir. Bu proses dövlətlərin əlavə sosial yükü kimi deyil, yeni dövrüyyəyə daxil edilməsi planlaşdırılan əmək resursu kimi, yeni məhsuldar qüvvə kimi qiymətləndirilir. Bu mənada əhalinin imkansız təbəqəsinə sosial yük kimi yox, yeni dəyər yaradan qüvvə kimi baxılmalıdır. Çünki tarixən bəşəriyyətə misilsiz xidmətlər göstərən L.Bethoven, S.Hokinq, F.Ruzvelt, L.Pontryagin, S.Stallone, K.Tsiolkovski, N.Ostrovski kimi dühalar olmuşdur. Onlar hamısı fiziki məhdudiyətlərə malik olsalar da, elmə, mədəniyyətə, təhsilə, dövlətçiliyə əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Onlar milyonlarla sağlam adamın görə bilmədikləri işləri görmüş, yarada bilmədiklərini yaratmışlar.

İnklüzivlik səviyyəsinin qiymətləndirməsinin zəruriliyi

İnklüziv inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi üzrə kompleks göstərici təkə iqtisadi artımı deyil, həmçinin onun dayanıqlılığını, sosiallığını, texnolojiliyini göstərmiş olur. Bir çox hallarda bu cür indekslər əsasında ölkənin resurs ehtiyatlarından zəif istifadə olunduğu hallar aşkara çıxır. Belə ki, ABŞ adambaşına ÜDM-ə görə 9-cu yerdə olmasına baxmayaraq inklüziv inkişaf indeksinə görə 23-cü yerdədir. Bu cür hallar bəzən tərsinə də olur. Başqa sözlə inklüzivlik səviyyəsi hətta iqtisadi artımı üstələyir. Konkret olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında inklüziv inkişafa görə 3-cü yerdə qərarlaşan Azərbaycan iqtisadi imkanlarına görə 26-cı yerdədir. Bu isə dövlətin hətta öz iqtisadi imkanlarından daha artıq dərəcədə sosial, ekoloji və digər strateji əhəmiyyət kəsb edən problemlərin həllinin qayğısına qaldığını göstərir.

Uzun illər cəmiyyətin, dövlətin inkişaf göstəricisi ÜDM və adambaşına düşən ÜDM hesab olunmuşdur. Artıq zaman dəyişir, yeni prioritetlər meydana çıxır. Dövlətin iqtisadi gücü ilə yanaşı onun sosiallığı, ekoloji durumu, davamlılığı, dayanıqlılığı da qiymətləndirilməlidir. Ona görə də cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi tək meyar üzrə yox multimeyarlar əsasında qiymətləndirilməlidir.

Cəmiyyətdə iqtisadi inkişafı yanaşı, sosial məsuliyyət məsələləri, vətəndaşların əməyə və iş yerlərinə münasibətləri, gəlirlərin ədalətli bölgüsü, resurslardan qənaətlə istifadə texnologiyaları kimi məsələlər də araşdırılmalıdır. Sosial yönümlü effektiv idarəetməyə üstünlük verilməlidir. Cəmiyyətdə sosial razılıq mühiti formalaşmalıdır. İnküziv cəmiyyətdə inküziv iqtisadiyyat olmalıdır. Cəmiyyət və iqtisadiyyat sosial yönümlü yanaşmalar və texnologiyalar əsasında idarə olunmalıdır. Hər bir kəsin işləməsi, normal əmək haqqı alması üçün ilk növbədə onun fərdi əmək qabiliyyətinin reallaşdırılması istiqamətində müvafiq əmək alətləri, iş şəraiti, istehsal və xidmət sahələri yaradılmalıdır. Hər bir kəsin fiziki vəziyyətindən asılı olmayaraq dəyər yaratmaq imkanı tanınmalı və reallaşdırılmalıdır. Bu halda iqtisadiyyat da məhz həmin qrup insanların yaratdıqları dəyər hesabına daha da inkişaf edəcəkdir.

Tarixən kapitalist cəmiyyəti üçün ən böyük təhlükə ölkə sərvətinin, mülkiyyətinin müəyyən qrup insanların – biznesmenlərin, kapitalistlərin əlində toplanmasıdır. Müxtəlif aspektlərdə olsa da bu problem əksər ictimai-siyasi sistemlərdə özünü göstərir. Kapitalizmdən sosializmə keçid zamanı varlıqların mülkiyyətinin milliləşdirilməsi hesabına hamı kasıb olmaqla bərabərləşdirildi. Kapitalizmdə də müəyyən qrup insanlar sürətlə varlanır, əksər hissə isə kasıblaşır. Bunlar da bir daha təsdiq edir ki, məlum olan ictimai-siyasi sistemlərdə inküzivlik məsələsi tam olaraq nəzərə alınmır. Sənaye, postindustrial, informasiya, virtual, şəbəkə, internet, maliyyə, bilik tutumlu sahələr iqtisadiyyatın ayrı-ayrı aspektlərini xarakterizə edir. Ancaq bütövlükdə onun əsas prinsiplərini əks etdirmir, son məqsədini, sistem yaradıcı əlamətlərini, xüsusi vasitələrini, komponentlərini əhatə edə bilmir.

Təhlillər göstərir ki, cəmiyyətin inküzivliyi ilə onun informasiyalaşma səviyyəsi arasında sıx əlaqə vardır. Davos Dünya İqtisadi Forumunun inküziv inkişaf indeksi ilə Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının (BTİ) İnformasiya cəmiyyəti indeksi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Bunu ayrı-ayrı dövrlərdə və ölkələrdə aparılmış hesablamalar da göstərir. Müvafiq indekslərin qarşılıqlı müqayisəli təhlili deyilənləri bir daha sübut edir.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların inküziv inkişaf indikatorları

BMT-nin “inküziv inkişaf”la əlaqədar tövsiyələrinə müvafiq surətdə inküziv iqtisadiyyat və inküziv iqtisadi artım məsələləri Beynəlxalq Valyuta Fondu, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi bir çox beynəlxalq iqtisadi təşkilatların əsas sənədlərində əks olunmuşdur. Bu problemlər onların əsas işçi orqanlarında dəfələrlə müzakirə edilmişdir [36]. Hazırda milli regional və beynəlxalq səviyyələrdə müvafiq sahələr üzrə qərarlar inküziv inkişaf indikatorları nəzərə alınmaqla qəbul olunur:

- BMT səviyyəsində (iqtisadi və ekoloji hesabatların uyğunluğu sistemi, insan potensialının inkişaf indeksi);
- İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı səviyyəsində (firavan həyat indeksi);
- Dünya İqtisadi Forumu (DİF) səviyyəsində (qlobal rəqabətlik indeksi, inküziv inkişaf indeksi).

Bir çox ölkələrin milli strategiyaları dayanıqlı inkişaf üzrə razılaşdırılmış indikatorlara əsaslanaraq işlənir. Hamı üçün yaşıl iqtisadiyyatın yaradılması inküziv iqtisadiyyat üçün əsaslı prinsip hesab edilir.

Ümumi Daxili Məhsulə alternativ kimi işlənmiş İnküziv İnkişaf İndeksi müasir dövrün siyasəti üçün ölkələrin iqtisadi inkişafını daha dəqiq ifadə edir. Beynəlxalq metodologiyaya görə, ölkə iqtisadiyyatları iki hissəyə ayrılır: – inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr. 2018-ci il məlumatları əsasında ölkələrin inküzivlik cəhətdən fərdi qiymətləndirmələri sfetafor prinsipində (pis-qırmızı, orta-sarı, yaxşı-yaşıl) verilmişdir. ÜDM əvəzinə DİF-in tətbiq etdiyi inküziv inkişaf indeksinin formalaşması üçün həmin ölkələr 2 qrupda ayrı-ayrılıqda rəqabətləndirilmişdir.

DİF-in işlədiyi beynəlxalq metodologiyaya müvafiq olaraq İnküziv İnkişaf İndeksinin mahiyyəti 3 əsas altindeksdən ibarətdir [37]. Həmin altindekslər isə digər 12 alt-indikator əsasında formalaşır. 1-ci altindeks “Artım və İnkişaf”, 2-ci altindeks “İnküzivlik”, 3-cü altindeks

“Nəsillərarası bərabərlik və dayanıqlılıq” adlanır. Onlar inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin inklüzivlik reytingini formalaşdırır. Hesabatlardakı altindekslər adambaşına düşən ÜDM, əmək məhsuldarlığı, sağlam həyat, məşğulluq, Cini əmsalı, yoxsulluq dərəcəsi, xalis yığımlar və s. kimi müxtəlif alt-indikatorlar əsasında formalaşdırılır.

“Artım və İnkişaf” altindeksi ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi göstəricilərindən olan adambaşına düşən ÜDM, əhalinin məşğulluğu, əmək məhsuldarlığı və s. əsasında hesablanır.

“İnklüzivlik” altindeksi əhalinin təbəqələşmə səviyyəsi, yoxsulluq səviyyəsi, fərdi və ev təsərrüfatlarında gəlirlərin bölgüsü əsasında formalaşır.

DİF metodologiyasına görə, Cini əmsalı alt indikatoru 0-dan 100-dək dəyişir. Cini əmsalı 0 olduqda əhali arasındakı bərabərlik ən yüksək hesab olunur. 100 bal olduqda isə bərabərsizlik ən çox olmaq kimi qiymətləndirilir. Bu indeks fərdlər və ev təsərrüfatlarında çalışanlar arasında gəlirlərin ədalətli formada bölünməsinə bildirir.

İnklüziv İnkişaf İndeksinin üçüncü - “Dayanıqlılıq” altindeksinin əsasını dövlət borcu və asılılıq alt-indikatorları təşkil edirlər. Dövlət borcunun tərkibinə daxil olan müxtəlif öhdəliklərə depozitlər, istiqrazlar, kreditlər, sığorta aiddir. Asılılıq altgöstəricisi isə iqtisadi cəhətdən fəal əhali ilə qeyri-fəal əhalinin iqtisadiyyata töhfəsinin hesablanması əks etdirir. Bu altindeksin böyük olması əhali arasında iqtisadi cəhətdən qeyri-fəal əhalinin çoxluğunu göstərir. Başqa sözlə, sosial təminat, sosial müdafiə və səhiyyə xərclərinin çox olmasını tələb edir, əlavə dəyər yaranmasına mənfi cəhətdən təsir göstərir.

İnklüzivlik səviyyəsinin regional-sektorial aspektdə qiymətləndirilməsinin milli metodoloji əsasları

Cəmiyyətin, eləcə də iqtisadiyyatın inklüzivliyi dövlət tərəfindən daimi olaraq diqqətdə saxlanılan bir prosesdir. Onu tənzimləmək üçün müntəzəm olaraq qiymətləndirmək zəruridir. Qiymətləndirmə beynəlxalq, milli, regional və sektorial aspektlərdə ola bilər. Təklif olunur ki, müqayisəli qiymətləndirmələr zamanı ölkələr/dövlətlər DİF-in hesabatındakı kimi iki yox, üç qrupa ayrılın. Qiymətləndirmə ayrı-ayrılıqda aparılın. Birinci qrupa ən çox inkişaf etmiş və böyük ÜDM-ə malik ölkələr (30), ikinci qrupa orta inkişaf etmiş, üçüncü qrupa isə zəif inkişaf etmiş ölkələr daxil edilsin. Milli inklüzivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi isə bir neçə əsas səviyyədə və aspektdə həyata keçirilə bilər:

- I səviyyə – ümumdövlət, cəmiyyət və ya makro səviyyədə inklüzivlik;
- II səviyyə – regional və ya ayrı-ayrı şəhər və rayonların inklüzivliyi;
- III səviyyə – sahələrarası və ya sahə inklüzivliyi;
- IV səviyyə – özəl bölmədə, qeyri-dövlət strukturlarında inklüzivlik;
- V səviyyə – qeyri-dövlət və dövlət idarəetməsində inklüzivlik;
- VI səviyyə – mikro və ya müəssisələr, istehsal səviyyəsində inklüzivlik;
- VII səviyyə – evlərdə, ailələrdə fərdi inklüzivlik.

Ayrı-ayrı hallarda bu səviyyələrə uyğun müxtəlif göstəricilər və rəsmi statistika mövcuddur. Ancaq onlar prosesi tam əhatə etmir və inklüzivliyin kompleks qiymətləndirilməsinə imkan yaratmırlar. Ona görə də hər bir səviyyədə müasir iqtisadi siyasəti əks etdirən uyğun yekun subindeks və həmin subindeksi formalaşdıran altgöstəricilər və indikatorlardan ibarət yeni sistemin işlənilməsinə ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda araşdırmalara başlanılmışdır [38].

Ümumi qaydada milli səviyyədə inklüzivliyin qiymətləndirilməsinə təklif etdiyimiz metodoloji yanaşmamızın mahiyyəti aşağıdakı konseptual mərhələ, blok və alqoritmə əsaslanmışdır.

1. I səviyyə növbəti II və III səviyyələrdə alınan qiymətləndirmələr nəticəsində formalaşdırılır.

2. II və III səviyyələrdəki inklüzivlik bir-birinə həm alternativ, həm də müstəqil olaraq müvafiq regional və ya sahə səviyyəsində qiymətləndirilir.

3. IV-VII səviyyələrdəki qiymətləndirmələr lokal əhəmiyyətli olaraq ayrı-ayrı təşkilatlar,

müəssisələr, firmalar, şirkətlər, idarəetmə strukturları, evlər, təsərrüfatlar səviyyəsində həyata keçirilir. Eyni zamanda həmin səviyyələrdəki qiymətləndirmələr digər səviyyələr üçün ilkin informasiya bazası rolunu oynayır.

4. IV-VII səviyyələrdəki qiymətləndirmələr rəsmi statistika, sorğu materialları, elmi-təcrübi araşdırmaların nəticələri, müxtəlif strukturların daxili informasiya resurslarının emalı nəticələrinin əsasında həyata keçirilir. Burada baxılan, təhlil olunan göstəricilər situasiyadan asılı olaraq müxtəlif xarakterli və tərkibli ola bilər.

5. I səviyyədə cəmiyyətin, ölkənin, dövlətin Milli İnküziv İnkişaf İndeksi (Mİİ) bir neçə istiqaməti əks etdirən altindekslərin funksiyası kimi təklif olunur (şəkil 1). İlkin variantda həmin funksiyanın xətti formada olması qəbul edilir. Başqa sözlə,

$$Mİİ = F(Aİ, Tİ, Yİ, SV, TV, HV) = a_1 \cdot Aİ + a_2 \cdot Tİ + a_3 \cdot Yİ + a_4 \cdot SV + a_5 \cdot TV + a_6 \cdot HV$$

6. Burada Aİ – iqtisadiyyatın ən mühüm göstəricilərini xarakterizə edən (P₁₁ – ÜDM, P₁₂ – əmək məhsuldarlığı və iqtisadi artımın səviyyəsi, P₁₃ – inflyasiya səviyyəsi, P₁₄ – adambaşına ÜDM, P₁₅ – adambaşına dövlət borcları, P₁₆ – əsas kapitalla qoyulan investisiyalar) “Dayanıqlı güclü iqtisadiyyat” subindeksidir.

$$Aİ = F_1(P_{11}, P_{12}, P_{13}, P_{14}, P_{15}, P_{16}) = F_1(P_{11}, \dots, P_{16})$$

7. Tİ – İnformasiyalaşma və İnformasiya Cəmiyyətinin (P₂₁), E-hökumətin və E-xidmətlərin (P₂₂), institusionallığın (P₂₃), innovasiya və innovativ mühitin (P₂₄), elm və təhsilin (P₂₅), bilik və texnologiyaların (P₂₆) tətbiqi və inkişaf səviyyəsini bildirən “İnnovativ koqnitiv iqtisadiyyat” subindeksidir.

$$Tİ = F_2(P_{21}, P_{22}, P_{23}, P_{24}, P_{25}, P_{26}) = F_2(P_{21}, \dots, P_{26})$$

8. Yİ – iqtisadiyyatın yaşıllaşdırma səviyyəsini (P₃₁), cəmiyyətdə yaşıl təfəkkürü və düşüncə tərzini (P₃₂), ekoloji investisiyaların həcmi (P₃₃), alternativ enerji mənbələrindən istifadə vəziyyətini (P₃₄), resurslardan qənaətli istifadə texnologiyalarının tətbiqini (P₃₅), təbii resurs potensialını (P₃₆) xarakterizə edən “Davamlı yaşıl iqtisadiyyat” subindeksidir.

$$Yİ = F_3(P_{31}, P_{32}, P_{33}, P_{34}, P_{35}, P_{36}) = F_3(P_{31}, \dots, P_{36})$$

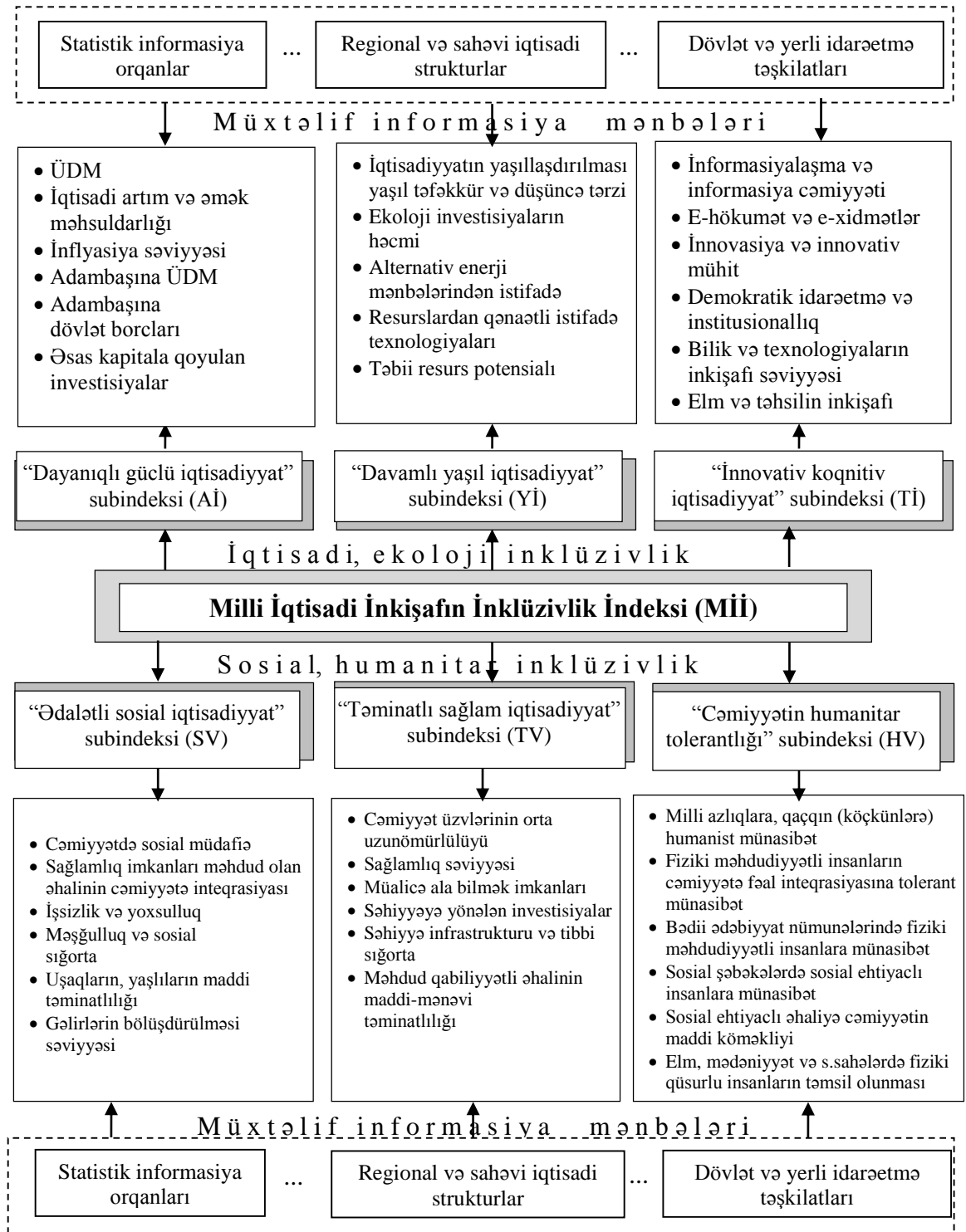
9. SV – cəmiyyətdə sosial müdafiə mexanizmlərinin effektiv tətbiqini (P₄₁), məhdud qabiliyyətli əhalinin cəmiyyətə inteqrasiyası – işləyə və təhsil ala bilməsini (P₄₂), məşğulluq və sosial sığortaları (P₄₃), işsizlik və yoxsulluq səviyyəsini (P₄₄), uşaqların və yaşlı əhalinin maddi təminatlılığını (P₄₅), gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi səviyyəsini (P₄₆) xarakterizə edən “Ədalətli sosial iqtisadiyyat” subindeksidir.

$$SV = F_4(P_{41}, P_{42}, P_{43}, P_{44}, P_{45}, P_{46}) = F_4(P_{41}, \dots, P_{46})$$

10. TV – cəmiyyət üzvlərinin orta uzunömürlüyünü (P₅₁), sağlamlıq səviyyəsini (P₅₂), müalicə ala bilmək imkanlarını (P₅₃), səhiyyənin inkişafına yönələn investisiyaları (P₅₄), səhiyyə infrastrukturunu və tibbi sığortanı (P₅₅), məhdud qabiliyyətli əhalinin maddi-mənəvi təminatlılıq səviyyəsini (P₅₆) bildirən “Təminatlı sağlam iqtisadiyyat” subindeksidir.

$$TV = F_5(P_{51}, P_{52}, P_{53}, P_{54}, P_{55}, P_{56}) = F_5(P_{51}, \dots, P_{56})$$

11. HV – milli azlıqlara, xarici vətəndaşlara, qaçqınlara, köçkünlərə humanist münasibəti (P₆₁), real mühitdə fiziki məhdudiyətli insanlara, onların cəmiyyətə fəal inteqrasiyasına tolerant münasibəti (P₆₂), bədii ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət nümunələrində fiziki məhdudiyətli insanlara münasibəti (P₆₃), onlayn mühitdə, o cümlədən sosial şəbəkələrdə, KİV-də fiziki məhdudiyətli və sosial ehtiyacı insanlara (pozitiv, neqativ) münasibəti (P₆₄), fiziki məhdudiyətli və sosial ehtiyacı insanlara cəmiyyətin maddi köməkliliyini (P₆₅), elm, texnologiya, mədəniyyət və incəsənət sahəsində fiziki məhdudiyətli insanların təmsil olunma imkanlarının səviyyəsini (P₆₆) bildirən “Cəmiyyətin humanitar tolerantlığı” subindeksidir.

$$TV = F_6(P_{61}, P_{62}, P_{63}, P_{64}, P_{65}, P_{66}) = F_6(P_{61}, \dots, P_{66})$$

Şəkil 1. Milli iqtisadi inkişafın inklüzivlik səviyyəsini formalaşdıran altindekslər və indikatorlar

12. $a_1, a_2, a_3, a_4, a_5, a_6$ – ilkin təhlillər zamanı qəbul edilən xətti funksiyanın dəyişənlərinin müvafiq əmsallarıdır. Sonrakı dəqiqləşdirmələr zamanı isə ekspert qiymətləndirmələri yoluyla müvafiq subindekslərin ümumi indeksə (Mİİ) təsirinin çəki əmsalları kimi qəbul oluna bilər. Burada hesab olunur ki, əmsalların ən kiçiyi 1-ə bərabərdir. Belə olduqda hesab etsək ki, hər bir subindeks $[0, 100]$ aralığında dəyişə bilər, onda Mİİ də həmin aralıqda qiymət alar və onu belə hesablamaq olar:

$$M\ddot{I}\ddot{I} = (a_1 \cdot A\ddot{I} + a_2 \cdot T\ddot{I} + a_3 \cdot Y\ddot{I} + a_4 \cdot SV + a_5 \cdot TV + a_6 \cdot HV) / (a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + a_5 + a_6)$$

13. Beləliklə, hesab etmək olar ki, $M\ddot{I}\ddot{I}$ -nin hesablanması ayrı-ayrılıqda subindekslərin qiymətlərindən asılıdır. Ona görə də hər bir suindeksin həm regional, həm də sektorial aspektdə hesablanmasını göstərmək üçün aşağıdakıları da qəbul etmək lazımdır.

$S_i (i = \overline{1, 2, \dots, s})$ i -ci ($i = \overline{1, s}$) sahə və ya sahələrarası sferanı ifadə edir.

$R_j (j = \overline{1, 2, \dots, r})$ j -cu ($j = \overline{1, r}$) regionu və ya regionlararası ərazini ifadə edir. Başqa sözlə hesab olunur ki, cəmiyyət, ölkə, iqtisadiyyat s sayda $S_i (i = \overline{1, s})$ sahələrindən, r sayda $j = \overline{1, r}$ R_j regional bölümlərindən təşkil olunmuşdur.

14. Hesab edək ki: $R\ddot{I}_j$ – j -cu regionun inklüzivlik subindeksini ifadə edir.

$S\ddot{I}_i$ – i -ci sahənin inklüzivlik subindeksini ifadə edir.

hr_j – j -cu regionun ölkə miqyasında xüsusi çəkisini ifadə edir: $0 \leq \sum_j hr_j \leq 1$

hs_i – i -ci sahənin ölkə miqyasında xüsusi çəkisini ifadə edir: $0 \leq \sum_i hs_i \leq 1$

15. Ayrı-ayrılıqda hr_j -in və hs_i -in minimal qiymətinin aldığı indeks nömrəsini belə təyin etmək olar:

$$\min_j hr_j = hr_{j_0}, j_0 \in [1, r] \quad \min_i hs_i = hs_{i_0}, i_0 \in [1, s]$$

Bundan sonra tapılan indeks nömrələrinə müvafiq olaraq yekun $M\ddot{I}\ddot{I}$ -ni belə də hesablamaq mümkündür:

$$M\ddot{I}\ddot{I} = \sum_j \frac{hr_j}{hr_{j_0}} \cdot R\ddot{I}_j \quad \text{və ya} \quad M\ddot{I}\ddot{I} = \sum_i \frac{hs_i}{hs_{i_0}} \cdot S\ddot{I}_i$$

Hər bir halda subindekslərin hesablanması və qiymətləndirilməsi oxşar metodikalar və bir-biri ilə uzlaşan sosial-iqtisadi, ekoloji-texnoloji, tibbi-psixoloji göstəricilər əsasında həyata keçirilməlidir.

16. Bütün subindekslərin qiyməti $[0, 100]$ -də dəyişdiyindən ilkin göstəricilər əsasında onların formalaşdırılması yuxarıdakı prosedura oxşar qaydaya əsaslanır. Başqa sözlə subindeksi formalaşdırın indikatorlar müqayisə olunan ölkələrin məlumatlarına uyğun olaraq rəqləşdirilir. Yəni hər bir ölkəyə müvafiq indikatorun qiyməti, bütün ölkələrin həmin indikator üzrə qiymətləri cəminə bölünür və alınan məlumat $[0, 1]$ aralığında olduğundan onu 100-ə vurmaqla əvvəlki haldakı kimi $[0, 100]$ parçasında müəyyən etmək olur. Yəni ki, qəbul etdiyimiz kimi $P_{kl} \in [0, 100], (k = \overline{1, 6}, l = \overline{1, 6})$ k -ci subindeksi formalaşdırın l -ci indikator, b_{kl} isə həmin indikatorun ümumi indeksə təsirinin çəkisi olarsa və $b_{kl} \geq 1$ şərti ödənərsə, onda

$$F_k(P_{k1}, \dots, P_{k6}) = \frac{\sum_l b_{kl} \cdot P_{kl}}{\sum_l b_{kl}}$$

Əgər P_{kl}^n n -ci ölkəyə müvafiq ($n = \overline{1, N}$) R_{kl} göstəricisinin qiyməti olarsa həmin qiymətlər öz aralarındakı məlum məlumatlar əsasında rəqləşdirilə bilər. Onda P_{kl} -ə qarşı normallaşdırılmış $[0, 100]$ -də olan belə bir ədədi də (Q_{kl}^n) təyin etmək olar.

$$P_{kl}^n \rightarrow Q_{kl}^n = \frac{P_{kl}^n}{\sum_n P_{kl}^n} \cdot 100, \text{ göründüyü kimi } Q_{kl}^n \in [0, 100]$$

17. $S\ddot{I}_i$ və $R\ddot{I}_j$ kimi regionlar və sahələr üzrə inklüzivlik alt indekslərinin ($S\ddot{I}_i, R\ddot{I}_j$) qiyməti $[0,$

100]-də dəyişir və onların formalaşması da (hesablanması və ya müəyyənləşdirilməsi) yuxarıdakı qayda üzrə bir-birinə oxşar prosedurlar əsasında həyata keçirilir.

Perspektiv tədqiqatlarda Mİİ-nin hesablanmasında Rəqabətlik subindeksi, İKT inkişaf subindeksi, Sahibkarlıq subindeksi, Biznes mühitin əlverişliyi subindeksi, İnstitusionallıq subindeksi, İnnovasiya subindeksi, Bilik subindeksi, Cini əmsalı subindeksi kimi indikatorlardan istifadə etməklə inklüzivliyin qiymətləndirilməsində nəzərə alınan göstəricilərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi planlaşdırılır.

Azərbaycanda milli inklüziv inkişaf indeksinin formalaşdırılması

DİF-in hesabatına görə [37] Azərbaycan inklüziv inkişafı iqtisadiyyatına görə inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında 3-cü yerdə olmaqla müsbət beşillik trendlə xarakterizə olunur (cədvəl 1).

Azərbaycanda regional inkişafın inklüziv səviyyəsinin qiymətləndirilməsi elmi-praktik və idarəetmə aspektindən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün DİF tərəfindən təklif olunan qiymətləndirmə metodikasının realizasiyası bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk mərhələdə inklüzivliyin 3 blokda qruplaşdırılan iqtisadi, ekoloji və sosial komponentləri üzrə göstəricilər sistemi formalaşdırılır. İkinci mərhələdə təklif olunan və ya seçilmiş regionlarda göstəricilər üzrə statistik informasiyalar toplanır. Növbəti hesablama mərhələsində regionların göstəricilər üzrə reytingləri (ən böyük qiymətə 1-ci yer, sonrakına 2-ci yer və s.) hesablanır. Regionun kompleks qiymətini almaq üçün göstəricilər üzrə müvafiq reyting balları cəmlənir. Alınmış yekun reytinglərə görə rəqləşdirilmə aparılır - ən kiçik qiymətə ən yüksək yer verilir. Bu rəqlərə uyğun olaraq müvafiq təhlillər aparılır və regionların müqayisəli şəkildə inklüzivliyi qiymətləndirilir.

Göstərilən metodika üzrə iqtisadi göstəricilər blokuna daxildir: 1) adambaşına məcmu məhsul, 2) əmək məhsuldarlığı indeksi – bir işçiyə müəyyən zaman ərzində düşən məcmu məhsul, 3) əsas kapitalda investisiya payı, 4) məcmu məhsulda yüksək texnoloji və elmtutumlu məhsulların payı.

Sosial göstəricilər blokuna aiddir: 1) 15-70 yaşlarında olan əhəlinin məşğulluq səviyyəsi, 2) gözlənilən orta ömür uzunluğu, 3) adambaşına düşən aylıq gəlir, 4) 1000 nəfərə düşən demoqrafik yük əmsalı.

Ekoloji göstəricilər blokuna daxildir: 1) bərpa olunan ekoloji resursların payı, 2) məcmu məhsulda ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinin payı, 3) məcmu məhsul vahidinə düşən tullantıların intensivliyi, 4) elektrik enerjisi istehsalı.

Cədvəl 1.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inklüziv inkişafının əsas indikatorları [37]

<i>№</i>	<i>Göstəricinin adı</i>	<i>Qiyməti</i>	<i>Beşillik trend</i>
1	Adambaşına ÜDM	11099	0,0
2	Əmək məhsuldarlığı	45832	0,0
3	Gözlənilən sağlam ömür müddəti	63,4	2,4
4	Məşğulluq səviyyəsi	59,7	-0,3
5	Gəlirlər üzrə Cini indeksi	43,9	0,7
6	Yoxsulluq səviyyəsi	0,3	0,0
7	Zənginlik üzrə Cini indeksi	82,6	-10,5
8	Ev təsərrüfatı üzrə aylıq gəlir	17,1	-0,1
9	Təmiz yığım göstəricisi	9,3	-3,2
10	Karbon tutumu	213,5	-13,8
11	Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti	17,0	5,3
12	Demoqrafik yük əmsalı	45,1	5,0

Qeyd olunmalıdır ki, ümumi daxili məhsul (ÜDM), milli gəlir (ÜMG) kimi makro göstəricilərlə xarakterizə olunan iqtisadi artım insanların yaşam tərzinə təsir göstərsə də, cəmiyyətdəki bərabərsizliyi, yoxsulluq səviyyəsini azalda bilmir. Ona görə də iqtisadi artım

modeli inklüziv istiqamətdə inkişaf etdirilməzsə cəmiyyətin ən az təmin olunmuş 1 milyardlıq əhalisinin 10%-lik gəlirlə təmin olunmasına yüz illərlə vaxt lazım olacaqdır.

Azərbaycanda inklüzivlik səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edən amillər

2019-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda cəmiyyətin inklüzivliyinin artırılması üçün əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində inqilabi tədbirlər həyata keçirilir [39]. Əhalinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin əhatə dairəsini daha da genişləndirmək məqsədilə hökumət səviyyəsində aşağıdakıların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- yaşa görə sosial müavinət məbləğinin artırılması;
- sosial müavinət məbləğinin əlillik dərəcələrinə görə artırılması;
- sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara sosial müavinət məbləğinin artırılması;
- ailə başçısını itirməyə görə sosial müavinət məbləğinin artırılması;
- beşdən çox uşağı olan qadınlara sosial müavinət məbləğinin hər uşaq üçün artırılması;
- uşağın anadan olmasına görə sosial müavinət məbləğinin artırılması;
- dəfn üçün ödənilən sosial müavinət məbləğinin artırılması;
- əlillərə və ya sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə qulluq üçün təqaüdün təsis edilməsi;
- müharibə veteranlarına təqaüdün təsis edilməsi;
- müharibə əlillərinə təqaüd məbləğinin artırılması;
- əmək qanunvericiliyinin sosiallığının (əlillərə, körpəli qadınlara, xəstələrə və s.qayğı) artırılması;
- şəhidlərə, hərbiçilərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə güzəştlərin tətbiq edilməsi;
- yoxsullara ünvanlı sosial yardımların artırılması;
- imkansızlara mənzillərin verilməsi;
- subsidiyaların, biznes-kreditlərin, fondların, qrantların artırılması;
- prezidentin güzəştli təqaüdlərinin artırılması;
- 30 min nəfərin ictimai işlərdə (əmək haqqı ilə) çalışması üçün iş yerlərinin yaradılması;
- çətin şəraitdə işləyənlərə güzəştlərin verilməsi;
- gəlir vergisindən azad olmalar;
- bəzi xəstələrin müalicəsinə kömək, bir çox xəstələrə pulsuz dərmanların verilməsi;
- gözlənilməz təbiət hadisələrindən, yanğından zərər çəkənlərə dövlət güzəştlərinin edilməsi;
- hətta qanunların şamil oluna bilmədiyi bəzi məqamlarda əhalinin müəyyən sosial qruplarına borcların silinməsi, maddi köməklərin edilməsi və s.

Təqribən 3,5 milyon əhali dövlətin maliyyə yükü 2,0 mlrd.dollar olan 2019-cu ildəki sosial təşəbbüslərinin icrasından faydalanmaqdadır. Bu, çox ciddi sosial paketin reallaşmasının mərkəzində Azərbaycan vətəndaşına göstərilən diqqət və qayğı dayanır. Ölkənin maliyyə ehtiyatları buna imkan vermişdir. Aparılan islahatlar nəticəsində ölkənin gəlirləri və büdcə gəlirləri artdıqca əhaliyə göstərilən kömək də artmaqdadır. Bu kimi tədbirlər bütövlükdə cəmiyyətin inklüzivlik səviyyəsinə müsbət təsir edir və onu yüksəldir.

Azərbaycanda inkişafın inklüzivliyinin beynəlxalq qiymətləndirilməsi

DİF-in 2018-ci ildəki hesabatında nüfuzlu indeks sayılan “İnklüziv İnkişaf İndeksi”-nə görə Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında üçüncü yerdədir (Cədvəl 2).

İnklüziv indeks üzrə Azərbaycanın ilk üçlükdə qiymətləndirilməsi ölkədə əhalinin sosial vəziyyətinin digər ölkələrə nəzərən yaxşı olmasını və son illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların uğurunu təsdiq edir.

Cədvəl 2.

Qabaqcıl ölkələrin İnküziv İqtisadi İnkişaf indeksləri [38]

<i>Seçilmiş qrupda yer №-si</i>	<i>Qabaqcıl ölkə iqtisadiyyatları</i>	<i>İİ-nin seçilmiş qrupda qiyməti</i>	<i>Seçilmiş qrupda yer №-si</i>	<i>İnkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatları</i>	<i>İİ-nin seçilmiş qrupda qiyməti</i>
1	Norveç	6.08	1	Litva	4.86
2	İslandiya	6.07	2	Macarıstan	4.74
3	Lüksemburq	6.07	3	Azərbaycan	4.69
4	İsveçrə	6.05	4	Latviya	4.67
5	Danimarka	5.81	5	Polşa	4.61
6	İsveç	5.76	6	Panama	4.54
7	Hollandiya	5.61	7	Xorvatiya	4.48
8	İrlandiya	5.44	8	Uruqvay	4.46
9	Avstraliya	5.36	9	Çili	4.44
10	Avstriya	5.35	10	Rumıniya	4.43

“Artım və İnkişaf” subindeksi üzrə Azərbaycan insanlar arasında gəlirlərin bölünməsi üzrə Cini əmsalına görə, hesabatda 28.6 balla qiymətləndirilib. Yoxsulluq üzrə indikator ölkə əhalisinin neçə faizinin 3 dollardan daha aşağı gəlir əldə etməsini göstərir. Azərbaycan bu hesabatda orta-yüksək gəlirli ölkələrə aid edilmişdir. Bu göstərici üzrə o, MDB ölkələrindən öndədir.

Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətində əsasən Azərbaycanın vəziyyəti hesabatda yüksək qiymətləndirilib. Azərbaycan bu göstəriciyə görə MDB və regionda liderdir. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları mövcuddur. Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən fəal əhalisi məşğul və işsiz əhalinin ümumi sayını əhatə edir. Beynəlxalq indeksdə 15-64 yaşlarında iqtisadi fəal əhalinin sayı və onun 100 nəfərə düşən hissəsi əsas götürülür.

Əhalinin neçə faizinin əmək qabiliyyətli olduğu və gəlir götürmək imkanına malik olduğunu bildirən asılılıq subindikatoruna görə, Azərbaycan 40.9% səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Reytingdə Azərbaycan Latviya, Polşa, Xorvatiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Makedoniya kimi ölkələri 0.2-0.5%, qonşu Rusiyanı 0.49%, Türkiyəni 0.43%, Gürcüstanı 0.7%, İrənı 0.61%, Ermənistanı 1.03% qabaqlamışdır. İnküziv indekslər üzrə aparılan təhlillər həm beynəlxalq, həm də ölkə səviyyəsində cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inküzivliyini bir daha təsdiqləyir.

İnküzivliyin yüksəldilməsi texnologiyaları və tədbirləri

Cəmiyyətin inküzivliyini yüksəltmək üçün müvafiq sahələri əhatə edən, inküziv siyasəti reallaşdıran inküziv strateji konsepsiyalar, layihələr, proqramlar həyata keçirilməlidir. Təhsilin distant və virtual formalarını, inküziv elmi fəaliyyəti, vətəndaş elmi layihələrində iştirakməni, sosio-texnoloji infrastrukturu inkişaf etdirmək zəruridir. E-elm, e-təhsil, e-dövlət, e-parlament, e-biznes, e-bank, e-kommersiya və s. kimi İKT platformaları cəmiyyət üzvlərinin istəkləri əsasında formalaşmalıdır. Onlar informasiya və biliklər cəmiyyətinin zəruri komponentləri kimi qlobal dünya sistemləri ilə inteqrasiya olunmalıdır.

Cəmiyyətdə inküziv əmək zərurəti müvafiq olaraq inküziv əmək bazarı yaradır. İnküziv idmanın (paralimpiadaların), musiqinin, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, hüququn inkişaf etdirilməsi cəmiyyətin inküziv hüquqi əsaslarını formalaşdırır və bütövlükdə cəmiyyətin, dövlətin inküziv əsaslarını yaradır. Nəticə etibarilə inküziv hökumət fəaliyyət göstərir, inküziv cəmiyyət yaranır.

Aparıcı mütəxəssislərin (Kastels və digərləri) şəbəkə cəmiyyətləri, virtual cəmiyyətlər və dövlətlər konsepsiyasını dəstəkləyərkən hesab edirdilər ki, virtual məkanda hamı bir-biri ilə qonşu olduğundan, düşmən münasibətdə olanlar da hər bir məkandan ola bilər. Ona görə də virtual məkanda, onlayn platformada dövlətin necə idarə olunması ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman

faktiki olaraq e-dövlət konsepsiyası e-millî dövlət konsepsiyasına çevrilir. E-dövlətin yeni keyfiyyətlərə malik olan e-vətəndaşı formalaşır. Yeni şəraitdə həm real, həm də virtual imkanları nəzərə almaqla yeni millî təhsil sistemi qurulmalıdır. Beynəlxalq hüquq sistemi yeni mexanizmlər əsasında formalaşmalıdır. Siyasi idarəetmə yeni texnologiyalara əsaslanmaqla (e-səsvermə) onlayn platformada həyata keçirilməlidir.

İKT vasitəsilə effektivliyini artıran kommunikasiya və kommunikativ mühit inklüzivlik səviyyəsinin yüksəldilməsinə böyük imkanlar yaradır. Mobil telefon, kompüter, veb-saytlar və s. yeni tipli iş alətləri kimi zamandan və məkandan asılı olmayaraq yeni məhsuldar qüvvə formasında çıxış edir. Onlar yeni dəyərin yaranmasına gətirir və iqtisadi inkişafa dəstək verir. Bu prosesdə məhdud fiziki qabiliyyətli işçi qüvvələri önəmli rol oynaya bilər. Belə hallar getdikcə kütləviləşərək ümumi xarakter alır və dünya əmək bazarında ayrıca iştirakçıya çevrilir. Əlbəttə bu cür hallar əvvəllər mümkün deyildi. Bu problem yalnız İKT-yə və innovativ texnologiyalara əsaslanan informasiya və biliklər cəmiyyəti şəraitində öz müsbət həllini tapa bilər.

Qlobal miqyasda tətbiq olunan “Əşyaların İnterneti” (The Internet of things - IoT) , Cloud computing, softkomputing, bigdata texnologiyaları, IV sənaye inqilabı komponentləri cəmiyyətdə vətəndaşların birgə fəaliyyətinə, inklüzivlik səviyyəsinin artmasına əlavə imkanlar yaradacaqdır.

Ölkədə aparılan dövlət idarəetməsi siyasətinə inklüziv aspektdə dəstək vermək üçün müvafiq sahələrdə multidissiplinar araşdırmalar aparılmalıdır. Beynəlxalq qiymətləndirmələrlə yanaşı regional, millî və lokal qiymətləndirmələr də həyata keçirilməlidir. Statistik göstəriciləri təkmilləşdirməklə cəmiyyətin müxtəlif sahələrində inklüzivliyin formalaşma səviyyəsini hesablamaq olar. E-dövlətin inklüziv ideyalara əsaslanan seqmentini yaratmaq olar. İqtisadiyyatın inklüzivliyinin təmin olunması problemlərini aşkarlamaq və həlli yollarını tapmaq lazımdır. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübələr araşdırılmalı və tövsiyələr işlənilməlidir. Məhdud imkanlı insanlar üçün inklüziv vasitələr artırılmalıdır. Inklüziv psixologiya inkişaf etdirilməlidir. Eşitməsi, görməsi, hərəkəti çətin olanlar üçün mövcud İKT vasitələri təkmilləşdirilməli və yenilər də işlənilməlidir. Standartlaşmış işarə (lal-kar) dili, smart əsa-naviqatorlar, qulaqcıqlar, özüyəriyən kolyaskalar və s. kimi vasitələr zəruri sayda istehsal edilməli və onların texniki-texnoloji imkanları sürətlə inkişaf etdirilməlidir.

Cəmiyyətdə inklüziv maarifləndirmə və təbliğat işlərinin daha səmərəli formalarda həyata keçirilməsi üçün fiziki məhdudiyətli insanlarla dövlət idarəetmə orqanları arasında kommunikasiya mühiti formalaşdırılmalıdır. Standartlaşmış işarə dili (lal-kar) qəbul olunmaqla, digər linqvistik problemlərin həlli yolları araşdırılmalıdır. İnsanların fiziki məhdudiyətini əsas tutaraq onu kinayə və istehza obyektinə çevirmək pis nəticələrə səbəb ola bilər. Bu cür halları gülüş predmetinə çevirən vasitələr aradan qaldırılmalıdır. İdman sahəsində paralimpiadaların keçirilməsi kimi riyaziyyat, fizika, kimya və s. sahələrində də inklüziv olimpiadaların təşkili cəmiyyətin saflaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

İnformasiya cəmiyyəti inklüzivliyin yüksəldilməsinin effektiv platforması kimi

Inklüzivliyin yüksəldilməsində informasiya cəmiyyəti çoxlu imkanlara malikdir. E-dövlət inklüzivliyin artırılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərə bilər. Onun formalaşdığı cəmiyyətdə istehsalın inkişafı məsələləri sənaye cəmiyyətindəki kimi deyildir. Maddi məhsulların istehsalı sahəsində birdən bir böyük dəyərlərin yaradılması, çoxlu qazancların əldə edilməsi real deyildir. Amma informasiya cəmiyyətində qeyri-maddi istehsal sahəsində asanlıqla milyardə çevrilmək mümkündür. Məşhur sənaye kapitalisti Rokvellerlə, Windows-un yaradıcısı Bill Qeytsin, Google, Facebook, Twitter, You Tube, amazon.com kimi nəhəng şirkətlərin sahiblərinin müqayisəsi dediklərimizə sübutdur. Bunlar həm də inklüzivliyin yüksəldilməsi vasitələri kimi çox böyük önəmli əhəmiyyətə malikdirlər. Yeni formalaşan informasiya mühitində kapitalizm prinsipləri daha da sərtləşir. Böyük kapitallar az sayda adamın əlində toplanır. Cəmiyyətdə sosial ədalətsizlik üçün münbit şərait yetişir. Ona görə də informasiya cəmiyyətinin inkişafı inklüziv ideyalara əsaslanmalı, əhalinin geniş təbəqələrini əhatə etməlidir.

Hesab etsək ki, dünyanın 7 milyard əhalisi təxminən hər 2 ildən bir PC, noutbuk, telefon, proqram təminatını dəyişməyə məcburdur və yeni antivirus, antispam proqramları almağa məhkumdur, onda aydın olar ki, bütün dünya əhalisi bir qrup şirkətdən asılı olacaqdır. Belə hal isə heç də arzuolunan deyildir. Sənaye cəmiyyətində belə miqyasda hiper bazar formalaşa bilməzdi.

Vaxtilə təşkilat menecerləri, şirkət rəhbərləri informasiya qıtlığından əziyyət çəkirdisə, indi əksinə informasiya bolluğundan yaranan çətinliklər mövcuddur. Qərar qəbul etmə prosesi informasiyanın ifrat bolluğu şəraitində getdikcə çətinləşir. Ona görə də e-dövlət mühitində Big data analitikası texnologiyaları tətbiq olunmaqdadır. Əksər böyük idarəetmə strukturlarında Data mərkəzlər, situasiya və informasiya mərkəzləri yaradılmışdır. Qərarların qəbulu prosesində müasir koqnitiv texnologiyalar, süni intellekt vasitələri tətbiq olunur. Dronlardan, özü idarə olunan nəqliyyat vasitələrindən istifadə cəmiyyətin inklüzivlik səviyyəsinin yüksəldilməsinə potensial imkanlar yaradır.

Nəticə

İqtisad elminin, o cümlədən informasiya və biliklər iqtisadiyyatı sektorlarının qarşılaşdığı kritik vəziyyətdən çıxış yollarından biri iqtisadiyyatda multidisiplinar tədqiqatların aparılmasıdır. Oxşar və ya ayrı-ayrı iqtisadi nəzəriyyələrin ortaq olan hissələrinin tapılması, onların sintez edilməsi inkişaf istiqamətlərindən biri ola bilər. Daha doğrusu inteqrə olunmuş iqtisadi nəzəriyyələr reallığa daha yaxın nəticələrin alınmasına gətirə bilər. Bu isə daha çox cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inklüzivliyindən asılıdır.

Müasir dövrün cəmiyyəti və ona uyğun iqtisadiyyat inklüzivlik səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində inkişaf etdirilməlidir. Inklüzivlik səviyyəsinin tənzimlənməsi üçün qiymətləndirmələr aparılmalı və təhlillər edilməlidir. Müvafiq analiz indikatorları və metodikaları işlənilməlidir. Inklüzivlik səviyyəsinə təsir edən amillər kompleks şəkildə araşdırılmalıdır. Inklüzivlik səviyyəsinə təsir edən innovativ texnologiyalar daha geniş tətbiq olunmalıdır. Inklüziv ölkə iqtisadiyyatının maddi-mənəvi resurslarının, texnologiyalarının, sistemlərinin təhlükəsizliyinə yalnız sistemli yanaşma əsasında nail olmaq olar. Burada həm qanunvericilik aspektində inzibati mexanizmlərdən, həm təşkilati effektiv tədbirlərdən, həm də müvafiq müasir texniki vasitə və texnologiyalardan kompleks şəkildə istifadə olunmalıdır.

Beynəlxalq təşkilatların təklif etdikləri metodologiya əsasında həyata keçirilən qiymətləndirmələr nə qədər əhəmiyyətli olsa da, onlar real iqtisadi prosesləri tam əks etdirə bilmir. Ona görə də iqtisadiyyatın və cəmiyyətin müxtəlif aspektlərini, inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müxtəlif metodologiyaların işlənilməsi zəruridir. Gələcək tədqiqatlarda məqalədə təklif olunan metodologiya əsasında müvafiq kompüter modellərinin işlənilməsi və onun real beynəlxalq statistika əsasında reallaşdırılması planlaşdırılır. Ölkə miqyasında təklif olunan istiqamətlərdə müvafiq araşdırmaların aparılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi cəmiyyətin inklüzivlik səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük potensialların aşkara çıxarılmasına şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan - 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci, <http://www.president.az>
2. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya, <http://www.president.az>.
3. Jonasson C., Lauring J., Guttormsen D. Inclusive management in international organizations: How does it affect local and expatriate academics? // Personnel review, 2018, vol.47, is. 2, pp.458-473.
4. Симакова Л.Д., Казимирский М. Экономическая устойчивость стран большой G20 и инклюзивный рост // Инновации и инвестиции, 2018, №6, с. 94-97.
5. Besarion M., Ponomareva S., Ugnich E. E-learning in higher inclusive education: needs, opportunities and limitations // International journal of educational management, 2019, vol.33, is. 3, pp.424-437.

6. Borner K., Rouse W.B., Trunfio P. et al. Forecasting innovations in science, technology, and education // *Proceedings of the national academy of sciences of the United States of America*, 2018, vol.115, is. 50, pp.12573-12581.
7. Григорьев Л. Азербайджан: Ресурсная модель экономического роста. Бюллетень о текущих тенденциях мировой экономики // Аналитический центр при правительстве РФ, 2018, выпуск №39, с.1-16.
8. Mazur A., Kubai O. Scientific-methodological and practical principles of regional economic systems integration // *Baltic journal of economic studies*, 2019, vol.5, is. 2, pp.117-123.
9. Pasinetti L.L. Causality and interdependence in econometric analysis and in economic theory // *Structural change and economic dynamics*, 2019, vol.49, pp. 357-363.
10. Lyytinen K., Yoo Y., Boland R.J. Digital product innovation within four classes of innovation networks // *Information systems journal*, 2016, vol.26, is. 1, pp.47-75.
11. Папава В. О кризисе в экономической науке и путях выхода из него // *Экономика Украины*, 2018, №10, с.32-52.
12. Alguliyev R.M., Aliyev A.G., Abbasova V.A. The study of formation characteristics and development tendencies of international information and knowledge economy // *Review of knowledge economy*, 2017, vol.4, No.1, pp.7-14.
13. Sipior J.C. ICT for global competitiveness and economic growth in emerging economies // *Information systems management*, 2017, vol.34, is. 4, pp.303-303.
14. Zaytsev A.G., Plakhova L.V., Legostaeva S.A. et al. Establishment of information economy under the influence of scientific and technical progress: New challenges and possibilities / 5th national scientific and practical conference on perspectives on the use of new information and communication technology (ICT) in the modern economy. Russia, 2018. Book Series: *Advances in intelligent systems and computing*, vol.726, pp.3-10.
15. Вишняков М.А. От концепции устойчивого развития к инклюзивному зеленому росту // *Экономика и предпринимательство*, 2018, № 6(95), с.149-156.
16. Лясковская Е.А., Григорьева К.А. Рейтинг инклюзивного развития макрорегионов Российской Федерации // *Вестник ЮУрГУ. Серия Экономика и менеджмент*, 2018, т. 12, №2, с. 45–54.
17. Pouw N., Gupta J. Inclusive development: a multi-disciplinary approach // *Current opinion in environmental sustainability*, 2017, vol.24, pp.104-108.
18. Gupta J., Pouw N. Towards a trans-disciplinary conceptualization of inclusive development // *Current opinion in environmental sustainability*, 2017, vol. 24, pp.96-103.
19. Haugen H.M. Social struggle - for inclusive development and avoiding violent conflict? // *Forum for development studies*, 2018, vol. 45, is. 1, pp.143-165.
20. Gupta J., Vegelin C. Sustainable development goals and inclusive development // *International environmental agreements-politics law and economics*, 2016, vol.16, issue 3, pp.433-448.
21. Pouw Nicky R.M., Bruijne Ad. Strategic governance for inclusive development introduction // *European journal of development research*, 2015, vol. 27, is. 4, pp.481-487.
22. Frank P. Managing technological change for inclusive growth // *Cambridge journal of economics* 2018, pp.1-9.
23. Songping Z., Azhong Ye. Does foreign direct investment improve inclusive green growth? Empirical evidence from China // *Economies*, 2018, vol.6, 44, <http://www.mdpi.com/journal/economies>.
24. Caizhi S., Ling L., Yanting T. Measuring the inclusive growth of China's coastal regions // *Sustainability*, 2018, vol.10, Article Number: 2863, pp.1-15.
25. Dai E. China's inclusive development strategy and its effect on regional disparity // *Journal of chinese economic and business studies*. 2016, vol.14, issue 3, pp.263-278.
26. Aoyama Y., Parthasarathy B. When both the state and market fail: inclusive development and social innovation in India // *Area development and policy*, 2018, vol.3, issue 3, pp.330-348.

27. Andersen A.D., Andersen P.D. Foresighting for inclusive development // Technological forecasting and social change, 2017, vol.119, pp.227-236.
28. Daniels C.U., Ustyuzhantseva O., Yao W. Innovation for inclusive development, public policy support and triple helix: perspectives from BRICS // African journal of science technology innovation & development, 2017, vol.9, issue 5, Special Issue: SI, pp.513-527.
29. Cichowicz E., Rollnik-Sadowska E. Inclusive growth in CEE countries as a determinant of sustainable development // Sustainability, 2018, 10, 3973, pp.1-23.
30. Simplicie A., Ndemaze A. The comparative exploration of mobile money services in inclusive development // International journal of social economics, 2018, vol.45, issue 1, pp.124-139.
31. Boon-Kwee N., Kanagasundram T., Chan-Yuan W. et al. Innovation for inclusive development in Southeast Asia: the roles of regional coordination mechanisms // Pacific review, 2016, vol.29, issue 4, pp. 573-602.
32. Kartseva V.V., Remnova L.M. Conceptual bases of financial controlling in the Ukrainian system of consumer cooperatives in the context of the inclusive development paradigm // Scientific bulletin of Polissia, 2017, issue 3, pp.113-118.
33. Bogolib T. Ensuring smart, sustainable, inclusive development of the regions of Ukraine in the conditions of structural crisis // Baltic journal of economic studies, 2016, vol.2, issue 3, pp.10-16.
34. Черкасов В.В., Жданов Д.А. Инклюзивное развитие России: факторы промышленного роста // Экономические науки, 2018, №7(164), с.35-40.
35. Sharafutdinov R., Gerasimov V., Akhmetshin E., et al. Inclusive development index in Russia: analysis, methods, possibility of application // National academy of managerial staff of culture and arts herald, 2018, is. 2, pp.1-4.
36. International Monetary Fund (IMF), <http://www.imf.org/external/index.htm>
37. The Inclusive Development Index 2018, World economic forum-2018, <http://www.weforum.org>
38. Əliyev Ə.Q. İqtisadi inkişafın inklüzivlik səviyyəsinin yüksəldilməsində İKT və onun təhlükəsizliyi problemləri / “İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri” IV respublika konfransı, Bakı, 14 dekabr 2018, s.185-189.
39. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.president.az/articles/29521>.

УДК 004:330.1

Алгулиев Расим М.¹, Алиев Аловсат Г.²

^{1,2}Институт Информационных Технологий НАНА, Баку, Азербайджан

¹r.alguliev@gmail.com, ²alovsat_qaraca@mail.ru

Особенности инклюзивности экономического развития и методологические основы оценки уровня его формирования

Комплексный анализ современного периода показывает, что существуют некоторые противоречия в динамике развития общества и экономики и ее оценке. Эти противоречия требуют внимания к более важным сферам жизни общества. Представленная работа также является анализом особенностей инклюзивности экономического развития, оценкой уровня его формирования и исследованием методологических проблем его повышения. В статье объясняются важность и особенности всестороннего развития общества и экономики в контексте новых тенденций и направлений их развития. Обоснована необходимость формирования нового взгляда на научно-теоретическую базу для оценки экономического развития. В этом направлении были проанализированы существующие исследования по инклюзивному развитию. Предложена система многоуровневых индикаторов и субиндексов, характеризующих инклюзивное развитие общества. На основе комплексного подхода к системе индикаторов статистическая информация, доступная на микроуровне, а также показатели, которые не включены в отчеты напрямую, были включены. Были

рассмотрены вопросы оценки уровня формирования инклюзивного общества и экономики на национальном и международном уровнях. Было уделено внимание формированию национального индекса инклюзивного развития и международной оценки инклюзивности развития в Азербайджане. В результате исследований была объяснена методологическая основа для оценки уровня инклюзивности и разработана методология. С помощью этого метода, который значительно отличается с точки зрения охвата от рекомендуемых на международном уровне методологий, уровень инклюзивности общества и экономики может быть вычислен более эффективно. Были упомянуты факторы, влияющие на повышение уровня инклюзивности экономического развития, и даны некоторые рекомендации. Учет этих рекомендаций может привести к более интенсивному развитию экономики страны.

Ключевые слова: инклюзивность экономического развития, экономический рост, индекс и уровень инклюзивности, индикаторы инклюзивности, оценка инклюзивности, проблемы инклюзивности.

Rasim M. Alguliyev¹, Alovsat G. Aliyev²

^{1,2}Institute of Information Technology of ANAS, Baku, Azerbaijan

¹r.alguliev@gmail.com, ²alovsat_qaraca@mail.ru

Inclusiveness features of economic development and methodological bases for the evaluation of its formation level

A complex analysis of the modern period shows that there are some contradictions in the dynamics of the development of society and economy and its assessment. These contradictions require focusing on more important areas of the life of society. The presented work also analyzes the inclusiveness features of economic development, evaluates its formation level and studies the methodological problems of its growth. The article explains the importance and features of the comprehensive development of the society and economy in the context of new trends and its development areas. The need for a new look at the scientific and theoretical basis of economic development for its evaluation is justified. In this regard, existing studies on the inclusive development are analyzed. A system of multi-level indicators and sub-indices characterizing the inclusive development of society is proposed. Based on a complex approach to the indicator system, the statistical information available at the micro level, as well as the indicators that are indirectly included in the reports are added. The evaluation issues of the formation level of an inclusive society and economy at the national and international levels are viewed. Attention was paid to the formation of a national inclusive development index and an international assessment of inclusive development in Azerbaijan. As a result of the research, the methodological basis for the evaluation of the level of inclusiveness is explained and a methodology is developed. Using this method, which significantly differs in terms of coverage from the internationally recommended methodologies, the level of inclusiveness of the society and economy can be calculated more efficiently. The factors affecting the increase of inclusiveness level of the economic development are stated, and some recommendations are put forward. Taking these recommendations into account can lead to the development of the country's economy.

Keywords: inclusiveness of economic development, economic growth, inclusiveness level and index, indicators of inclusiveness, assessment of inclusiveness, problems of inclusiveness.